

TÉR – TÁJ – TŰZ

A DLA értekezés tézisei

2009

Balázs Péter

Bevezetés

A táj tudata: a tudat tája (Janousek, 1994.48.o.)

Művészként vidéken élek, ahol a hely adottságai erősen hatnak az alkotó munka jellegére és én is hatok a tájra, környezetre. Disszertációmban a környezet hatása, alakítása során felvetődött elméleti és gyakorlati kérdésekre próbálok válaszolni. „*Építeni annyi, mint térben helyet és helyen teret csinálni.*” (Hamvas, 2002. 52–59. o.) A táj és a tájhoz közvetlenül kapcsolódó alkotómunka számomra elválaszthatatlan. *A tájban megélt alkotómunka analógiájára fűződik egymásba a tér változásait és a hely történetét kutató fejezetek sora az írott műben.* Kutatásomat ezért végeztem a noszvaji barlanglakások¹ és a környezetüket alkotó táj alakítása, használatba vétele során. A tér, a hely és a plasztika viszonyát, összefüggéseit kutatom munkáimban, és ennek a kutatómunkának a reflexióiból épült fel a disszertáció.

A disszertáció szerkezetének kialakításakor három nagyobb egységet formáztam meg. Először a térről írok (I. Tér), a térérzetek meghatározásának történeti bemutatásával foglalkozom. A térfelfogás történetében lezajlott változást emelem ki, a mitikus tér esztétikai térré alakulásáról írok. A land art és az ökoart környezetformáló gyakorlatát tekintem át. Ezekhez a területekhez kapcsolódva kiemelem a közösségi téralkotás lehetőségei közül a számomra idetartozókat, ezért foglalkozom a XX. századi a művésztelepek történetével, a szimpozion mozgalommal.

A Második részben (II. Táj) a helyszínek történeti gyökereit kutatom, a kertépítészetről, a lakókörnyezetben megjelenő kertkultúráról és a barlanglakásokról írok. A környezetet formáló organikus építészet rövid áttekintésétől haladok a Farkaskő Művésztelep munkáját megismertetve.

¹ Noszvaj különleges hely Magyarországon, egy összefüggő barlanglakásrendszer található itt. www.pocem.hu

A harmadik részben (III. Tűz) szobrászati tevékenységemet elemzem, egy konkrét helyszínt, és az adott helyszínen való téralakítás bemutatásának szándékával. Ebben a részben írok a plasztikai munkáimról. A disszertáció része a mestermunka ismertetése, amely a saját magam által kialakított barlangtérben megalkotott egyedi tűzhely. Ez a tér lenyomata a tanulmányok, a gondolataim megvalósításának. Mivel közösségben élek, fontos számomra a hozzám legközelebb álló emberek, barátaim, alkotók véleménye. Minden nézőpont más-más vetületet rajzol a megvalósuló történetben.

A szerkezet láthatóan a közelítés módszerét alkalmazza. Egyre szűkülő körökben tekintetem át az értelmezés, a beágyazottság rétegeit. Választ kerestem a művészet és az élet kapcsolatának elemzésével Ennek keretében megkíséreltem az anyagot alakító szellemi áramlatok sodrában áttekinteni a változásokat. A közelítés segít értelmezni, és egy adott kulturális közegben elhelyezni az alkotói tevékenységemet. Az alkotás folyamatának ismertetése, elemzése, értelmezési lehetőségeinek kiterjesztése segítséget ad egy korszak megértéséhez és tárgyi lenyomatainak hermeneutikai megközelítéséhez újabb lehetőséget ad.

A dolgozatban a 'hely' szellemét szem előtt tartó kutatás volt a vizsgálat elsődleges célja. A XIX. század második felétől látható, hogy művészek egy-egy táj vonzásában sajátos életműveket hoztak létre (*Gellér – Keserü*, 1986; *Réti*, 1996). A disszertáció egy fejezetében a tájhoz kötődő alkotók oeuvre-éről írok. A hagyományosnak mondható művésztelepi munkák említése mellett így kerülnek a szövegbe a land art és az ökoart indíttatású munkák elemzései. A vizualitással foglalkozó, tájhoz kötődő művészek, a vizuális szerzetesrendek (*Horváth*, 1999) a tér újraértelmezésének lehetőségét keresik. A tájépítéssel foglalkozó művészek már eredendően távolságot tartanak a művészeti élet szervezettebb, városhoz jobban kötődő tevékenységeitől. Ez a fizikai távolság egyfajta szellemi distanciát is eredményez. Általánosan jellemző az itt sorra vett alkotókra és művekre a természettel való harmóniának az újratemtésére tett kísérlet. Az alkotói folyamatban megfigyelhető a természet anyagain, tárgyait, energiáit, helyszíneit közvetlenül alkalmazó gyakorlat.

I. Tér

A mitikus, az esztétikai és a teoretikus térszemlélet különbségei meghatározzák a hely és a tér viszonyát. A térszemlélet átalakulásával együtt átrendeződik az ember viszonya környezetével. A természet/ ember, spirituális-szagrális/profán együttállásának/ szétválásának kérdéskörével foglalkoztam. Kiemelve a szemlélő nézőpontjának megváltozása, a perspektivikus látásmód elterjedése által generált változásokat a környezetbe való

beágyazottsággal kapcsolatban. A természet és az ember egységének felbomlása együtt áll a spirituális- szakrális gondolkodás profánná válásával. A matematikai objektivitás és racionalitás átalakította az emberiség gondolkodását, jelentős tudat és környezetformáló tényezőként határozta meg életkörülményeinket. Az esztétikai tér megszületésekor elindult változások összekapcsolhatók napjaink helyzetével.

Az érzékelés közvetlen jelenlétén túl, ismert tény, hogy a látás emberre jellemző formája kifejezetten kultúrafüggő. A tér nem a fizikai valóság szubjektív észlelése, hanem az ember egzisztenciájának része, állapítja meg *Bolnow* (idézi *Rényi*, 2005). Az egzisztencia hangoltsága jelenik meg más-más formában, az eltérő kultúrákban. A tér érzékelése kiegészül egy adott táj, egy adott csoport, egy adott kultúra által meghatározott látásmóddal, térszemlélettel. A korokra jellemző téralkotási emlékek jellegzetességei nem magyarázhatóak csak egy adott érzékelési renddel. A térszervezésnek is meg van a maga története. Mégis, látnunk kell azt is, hogy a térszervezés története gazdagabb, mint a különböző kultúrák térelméleti munkássága. A térszervezés gyakorlata így egy-egy kulturális csoportot szinte némán jellemzett. A térszemléletek összehasonlítása a történeti ismeretek kiterjedésével, az összehasonlítások rendszerével kezd kiteljesedni (*Moravánszky, M. Gyöngy*.2007).

Az érzékelés és kulturális meghatározottság együttesen alakítja az egyén térszemléletét², de ez egyben a térérzékelés egyfajta határait is jelzi. A tér határait a kozmológiai kutatások, matematika térelméletek kutatják, fejlesztik, de az egyedi térérzékelés, mint látható nem határtalan. (*Moravánszky, M. Gyöngy*. 2007).

Az egyedi térérzékelés reprezentációjának tere a *megélt tér*, – *Lefebvre* vezeti be a kifejezést (*Rezsonya*, 2007) – ahol az ember közvetlenül és tudattalanul megéli kapcsolatát a térrel. Szerinte a művészet teremti meg azokat a kódokat, amelyek hordozzák magukban a társadalmi gondolkodás új formáit, inspirálják megújulását. Számomra azért is fontos *Lefebvre* szintézisének és *Rezsonya* disszertációjának említése, mert a tájhoz kötődő saját térépítési gyakorlatom értelmezéséhez ad segítséget. A megélt tér, az *érezkelt tér*, a *térbeli gyakorlat* által megteremtett környezet, a „hely szellemének” megtalálása az, ami, mint művészt érdekelt.

A megélt tér a térre vonatkozó kulturális hatások együttes értelmezésének, belső hierarchiájának kialakítása, a teljesség megnyilvánulása egyfajta totalitást, más szóval

² A társadalmi tényezők átalakulásai befolyásolják, örökös megújulását hozzák a térszemléleteknek, ez elmondható a tér fizikai, társadalmi és absztrakt megközelítése esetén is (*Lefebvre*, 1991).

egyfajta holisztikusságot tételez fel.³ A térélméletek, térérzékelés nyomán így vetem fel a megélt térben egységesülő kulturális térérzet lehetőségét.

Megfigyelhető, hogy a művészek a művészet, a művész feladatának átértékelésével tesznek kísérletet az egység helyreállítására⁴ (Forián, 2003). Számomra a személyes művészi alternatíva lehet – a holisztikus művészet – egyfajta térformálás, amely az egység helyreállításának kísérlete. Konkrétabban: az elfelejtett szimbolika éreztetése, a terek szakrális állapotának visszaállítása teremthet olyan kereteket, amelyek visszaállíthatják a vertikális érzékelést, ezzel együtt spirituális élményeket gerjeszhetnek.

Különösen fontosak számomra a közösségek környezetet alakító kezdeményezéseiben, tevékenységében megtalálni a folytonosságot. A művésztelepek, a szimpozion mozgalom így kapcsolható a táj – és téralakító munkához. A természeti értékeket, a természet közelséget fontosnak tartó művészek már a hetvenes évek végén alapítanak közösségeket, amelyekben vidéken a hagyományos formák, technikák továbbéltetésével működnek (*Természetesen*, 1994. 104. o. és 256–64. o.). *A helyi művész csak akkor érvényes, ha számol jelenlétének időhöz és helyhez kötődő jellegzetességeivel, adottságaival* (Hamvas, 2002. 54–59. o.).

A nyugat-európai tendenciákkal egy időben a kelet-európai államok területein is megjelennek a neoavantgarde megújulás keretein belül a természettel kommunikáló művészeti akciók. Ezek legfőképpen a természettel való harmónia újratemtésére törekednek, de nem az ábrázoláson keresztül. A természetet felhasználó attitűd az anyagok, a tárgyak, az energia, a helyszín használatában a közvetlen kapcsolatteremtésen keresztül nyilvánult meg. *„A természet, minden megjelenési formájával együtt: kinyilatkoztatás” (...) a természet magában is elég és az embereknek is elég kell, hogy legyen, mert a természet: művészet*” – írta Herman de Vries 1993-ban (Szikra, 2007).

Az igazi alternatíva – amit többször is hangsúlyozottan kiemelek – az ökológiai gondolkodás általánossá tétele, s ennek megvalósítása a gyakorlatban nehezen véghezvihető.

³„A holisztikus szemlélet <gör. ’egész, ép, teljes, osztatlan’> : az „egészében való megismerés” mint filozófiai tud.-terület elnevezése. Korunkra az analitikus (és analitikus-szintetikus) szemléletmód jellemző. A ~ nem szedi szét részeire a világot, nem egyszerűsíti le a helyzeteket szétdarabolással, nem a részleteken keresztül közelít a valósághoz, hanem azt a maga teljességében, osztatlanságában próbálja „megfogni”. Erre a fajta megismerésre kifejezőbb elnevezés a „megézés”. Ez jobban érzékszervhez kötődő, mint az analízis; kevésbé értelmi-racionális, inkább érzelmi-emocionális. Ebben hasonlít a művészi megismeréshez.”- *human.kando.hu/pedlex/lexicon/H.xml/holisztika.html - 4k -2009. 03 17*

⁴„Az új kommunikációs térben a jelentés megkerülhetetlen szerepének vizsgálata folyik, ezáltal egy új művészeti probléma kerül fókuszba: mennyire nehéz ma metaforikus (kompakt), kifejező (hatásos), és stílusos (egyéni) műveket készíteni?...A műalkotás jelentés-struktúráinak nagy átrendezésében Picasso (hagyomány), Duchamp (nyelv), Yves Klein (test), Andy Warhol (környezet), és Joseph Beuys (tudomány) „(bevonó) forradalmait” tekinthetjük nyitólépéseknek. A lépések a képzőművészeti nyelv esztétikai forradalmával jártak együtt.” (Forián, 2003).

II. Táj

A térértelmezések különböző területeinek az urbanizáció terében tett megállapításai megfigyelhetők a vidéki környezet térsztruktúrájának átalakulásánál, így a tevékenységünk hatására történt változásokban is. A vidéki revitalizációs program a táj érvényességének, fontosságának hirdetése, pont a különböző térsztruktúrák rendszerében értelmezhető. Mint jeleztem, az egységes térsztruktúra egyelőre nem lelhető fel, sem a művészet, sem a tudomány számára. A különböző térérzékelési formák, kulturálisan meghatározott térsztruktúrák, és térelméletek hatásai az egyén számára mindenképpen sajátos formában, szinte egyedi térérzékelést eredményeznek. Ez a sajátosságot azonban különböző módon lehet hangolni, kiterjeszteni. A megélt, a tájjal való azonosulás lehetősége egy újfajta térelméletet jelent. Ez a nem szimplán fizikai térérzet, nem egyszerűen otthonosság, hanem egy tudatosan felvállalt téri, térelméleti, kulturális azonosság kiterjesztése jelenti számomra azt az újdonságot, amely ennek a disszertációnak a megírását hitelesíti.

Művészként, szobrászként, egyértelművé vált számomra, hogy van olyan művészi alkat és van olyan művészi életmű, ahol a táj és a tájra vonatkozó tájalkotó tevékenység nem választható el egymástól. Kimutatható, a téralakítás egy formája nem lehetséges a táj, a térépítés és a személyes intuíciók egységes kezelése nélkül.

A kerttörténet és a földalatti építészet emlékeinek bemutatása, a magyarországi emlékek és Noszvaj barlanglakásainak helytörténeti kutatása betekintést ad a kultúrák tájat, teret formáló tevékenységéről. A kertművészet történeti kutatásával indulok utamon, tudatában a kertművészet tradícióinak, a művészi kertek változásának. A mai táj kialakulásának kulturális előtörténete érdekel. Az európai kertek sorába szeretném illeszteni tájmágikus művésztelepi programunkat. A föld alatti építészet előzményeit keresve jutok el a barlanglakások magyarországi elterjedésének bemutatásáig. Noszvaj barlanglakásainak típusait részletesen tárgyalom. Tudományosan, nem bizonyítható az indiai, keleti előzmények kapcsolata az európai helyszínekkel, de a művészi intuíció szabadságával élve nekem nem kétséges idetartozásuk. A formateremtő szellem hasonló megnyilvánulása figyelhető meg a korban és időben oly távoli helyszíneken. A térben és a történeti időben elkülönülő, de az egymáshoz közel álló formák számomra épp a megerősítést jelentik. Ezekben a formákban ott van a logosz kultusza.

A táj, mint minden, korunkban elveszíti egyedi (valahol) arcát, csak, mint a termelést, a fogyasztást szolgáló eszközként funkcionál (akárhol). *Varga Ferenc* gondolata, amit a szobrászatról ír, (*Varga, 2004*) kiterjesztve ebben az esetben érvényes lehet a környezet

használatával kapcsolatban is. Kultúránk „szeme” kinyílik, ha a tájban megnyilvánuló kozmikus rend meglátására – a valahol otthon vagyunk – megélésére gondolunk. Megteremthető a saját szándékok, „elhívások” alapján berendezett világ képe. A megélés kiemeli a megszokott fogyasztói, modern értékrendek alapján felépülő környezetből. A vizuális szerzetesrendek (Horváth, 1999) – lehetőséget teremtenek bizonyos bensőséges függetlenség gyakorlására.

A Farkaskő NBME tevékenységében saját barlanglakásom, életterem megteremtve keresem a helyem. Szem előtt tartva a tájba illeszkedés programjának, retinális, (Merleau-Ponty, 2007, 105.o.) tudati, és gyakorlati kérdéseit, a helyzet megélésének lehetséges etikai, (Lányi és Jávor, 2005) esztétikai következményeit. A jövőbe tekintek, számba véve a lehetséges fejlődés, a továbblépés irányait. Lépésről lépésre haladok a kapcsolódó körülmények feltárásával. Analógiákat keresek. A tíz éve működő program befejezhetetlen, együtt alakul a tájjal, formálódása, léte párhuzamos gondolkodásom változásaival.

III. Tűz

A tűzben formálódott szobrok készítették a tűz helyének szobrászi megfogalmazására, amely a doktori mestermunkám témája. A jelenhez vezető út áttekintésénél a személyes térértelmezés megmutatásával érzékletessé tehető a formák és a formákat teremtő szemléleti változások tendenciái. Azokat a szobrokat vonom be az elemzésbe, melyek az elmúlt évtized eseményeinek fontos állomásai.

Az organikus anyag/agyag használatával létrehozott munkáim természeti előképeket idéző alakzatai és az azt alkotó szerkezet őrzik a teremtő gesztusok nyomait. Az anyaghasználat határait közelítő építési technika szigorú konstruktív kontroll alkalmazásával kivitelezhető. Amikor pozitív formáktól határolva körbe épít az ember valamit, létrejön egy legtöbbször konkrét formaként megjelenő tér, holott csak az „üresség” az, amit értelmeznek a formák. Adott esetben ezeknek sem kell teljesen zárt alakzatot alkotniuk, nem is érzékelhetnénk akkor ezt a jelenséget (nem használt térről lenne szó, lásd: bronz szobor belső tere). Ha a plasztika áttörésével a belső tereket felhasználom – kinyíló terekké alakítom – megsokszorozom a lehetőségeimet. *A kompozíció elemévé teszem a külső teret, tehát a passzív belső teret összekapcsolom a környezetével; aktív, kommunikáló egységet hozok létre.*⁵

Így nyílt ki a szobrászi tér gondolkodásomban, s kezdett foglalkoztatni a “belső” átjárásnak az értelmezése, a negatív forma. A negatív forma megjelenése a zárt felület

⁵ Esetenként az egész koncepció a belső negatívok által kialakított teret szolgálja például az építészetben.

megbontását idézte elő, a rajzolat (a stuktúra mintája) nagyobb léptékű áttörések készítésének vágyát indították el.

A formák megszületésénél állandó kérdésként van jelen a pozitív és a negatív tér egymást kiegészítő létének vizsgálata. Amikor a forma és tér (pozitív-negatív) egyaránt a jelenlétének kibomlásában van, a számomra a teremtés misztériumának megragadott pillanata. Hihetetlenül izgalmas mikor a két minőség hatásaként valóvá válik valami harmadik, ami sem a pozitív, sem a negatív, minőségileg más. Ez a határterület a lét megnyilatkozásának megfoghatatlan helye, pillanata. Szinte megragadható a tér –időpulzálás, s ez az általa generált érzetben képez egységet.

A barlanglakásomról

Munkámban összekapcsolódott a táj revitalizációja a tűz helyének megteremtésével. Az esztétikai térben elinduló kutatás válik élettérré a barlangtérben. A doktori munka elkészítésének menetét, eredményét mutatom be, részletesen elemezve+ a folyamat fontosabb építőköveit.

Összegzés

A kortárs közeg kihívásait érzékelve, a művészet formaképző lehetőségeit kihasználva alakul a barlanglakások tere. A hely kulturális mátrix-a az organikus formaképzés gesztusaival kiegészítve módosul. Az átjárhatóság az értékrendek olvasztótégelyét hozza létre és a helyek az új kulturális szövedék sajátos karakterének mintázataiban nyernek új életet. „... minden társadalmi viszony reálissá és konkrétá válik, megélt egzisztenciánk részévé, de csak akkor, amikor térben 'bevésődik', vagyis konkrétan reprezentálódik a tér társadalmi létrehozásában. A társadalmi realitás nem csupán véletlenszerűen térben létező, hanem előfeltételezetten és ontológiailag térbeli (Rezsonya, 2007. 13. o., idézi: Soja, 1996. 46. o). A szövedék mintázatainak kialakítása, öko-tudatos hangolása lehet a művészet feladata, felelőssége.

Minden történelmi kor válságának idején megfigyelhető a vissza-újrarendezés igényének megjelenése és ez együtt járhat a Természethez való visszatérés gyakorlatával. Ez az életforma egyik lehetséges változataként jelent meg. A keresztyén kultúrában a kivonulással megvalósított élet, az esztétikummal is szoros összefüggésben van. Számomra ez a szemlélet a mostani ökológiai, fenntartható modellek megvalósítása kapcsán újra gondolkodásunk elemévé válik. A kivonulással túlléphetünk korunk teljesítmény-munka centrikus közéletéből is. Visszaszerezhetjük a lét ünnepi, kegyelmi megélésének lehetőségét.

Irodalomjegyzék

- Arnheim, Rudolf (1979): *A vizuális élmény. Az alkotó látás pszichológiája.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Bakó Ferenc (1977): *Bükki barlanglakások.* Borsodi Kismonográfiák 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- Batár Attila (2005): *Láthatatlan építészet.* Ab Ovo Kiadó, Budapest.
- Beardsley, John (1998): *Earthworks and beyond.* Abbeville Press Publishers, New York, London, Paris.
- Békési Sándor (2003): *A keresztyén esztétika teológiája.* PhD-disszertáció. Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kar, Budapest.
- Bischoff, Ulrich (1990): A nagy gesztustól a kis gesztusig. Megjegyzések az anyag fogalmának változásához az utóbbi húsz év képzőművészetében. In: *Ressource Kunst. Erőforrások. Újra értelmezett elemek a művészetben.* (megjelent a Ressource Kunst, Du Mont, Köln, 1989 című kiállítás budapesti bemutatása alkalmából). Múcsarnok, Budapest.
- Burckhardt, Titus (2000): *A szakrális művészet lényegéről a világvallások tükrében.* Arcticus Kiadó, Libri Artis I, Budapest.
- Deli Ágnes (2005): *A Táj és a Tájművészet-értelmezésének különböző lehetőségei különböző nézőpontokból,* DLA értekezés, MKE Szobrász szak, Budapest.
- Cassirer, Ernst (1933/2000): *Mitikus, esztétikai és a teoretikus tér. Vulgo, 2000/1–2.*
- Eliade, Mircea (1999): *A szent és a profán.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Erős István (2008): *A természetművészet különböző megközelítési módjai keleten és Nyugaton,* DLA értekezés, PTE Művészeti Kar, Képzőművészeti Doktori Iskola, Pécs.
- Ertsey Attila (2001: *Joseph Beuys Felhívásáról.* www.bocs.hu/3part/ertsey-02-03.htm (2009.03.10).
- Forián Szabó Noémi (2003): *Plastica Dreams, Miről álmodik a szobrászat, avagy átok ellen művészetet.* Múcsarnok, Budapest.
- Géger, Melinda (2000): *Nagyatádi Szoborpark – A Nagyatádi Nemzetközi Faszobrász Művésztelep.* www.nagyatadisoborpark.hu (2007. 11. 23.).
- György Péter (2004): Az utópia ígérteréről a heterotópia bizonytalanságáig. *Tér és Hely – az esztétikai tapasztalat lehetőségei a globalizáció korában,* In: *Beszélő,* 1. sz. <http://beszelo.c3.hu/04/01/13gyorgy.htm> (2009. 02. 17.).
- Jay Martin (2000): *A modernitás látásrendszerei. Vulgo 2000/2-1.*
- Hamvas Béla (2002): *Arkhai.* Medio Kiadó, Budapest.

- Hegy Lóránd (1990): *Utak az avantgárdból*. Tanulmányok kortárs művészekről. Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs.
- Heidegger, Martin (1995): *Bevezetés a metafizikába*. Matúra, Budapest.
- Horváth Ottó (1999): *A noszvaji felső-pocem kultúra kr. u. 1999, Képtár kövek és dombházak*. Egészség nevelés alternatívái, Konferencia, Elhangzott előadás írott anyaga, EKTF Pedagógia Tanszék szervezésében, 1999, Eger.
- Kepes György (1979): *A látás nyelve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Keserű Katalin (1994, szerk.): *Természetesen*. Természet és Művészet Közép-Európában. Műcsarnok, Budapest.
- Lányi András – Jávor Benedek (2005, szer): *Ökoetika, Környezet és etika*. Szöveggyűjtemény. L'Harmattan, Budapest.
- László Ervin (2006): *Káoszpont, Válaszút előtt a világ* Budapest Klub Alapítvány, Kossuth Kiadó.
- Lőrinczné Thiel Katalin (1999): *Az „antropológiai alapállás” megvalósítási kísérlete Hamvas Béla életművében*. <http://filozofia.ektf.hu/anyagok/1999/thiel%20katalin.doc>.
- Merleau-Ponty, Maurice (2007): *A látható és a láthatatlan*. L'Harmattan – Szegedi Egyetem Filozófia Tanszék, Budapest.
- Mcevilley, Thomas.(2007) *Táj-filozófia: Agnes Denes*. Balkon, 2005/10.
- Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin (2007, szerk.): *A tér*. Kritikai antológia. Terc Kiadó, Budapest.
- Rezsonya Katalin (2007): *Tér és hely az alkotófolyamat és a műalkotás kontextusában*, DLA értekezés, PTE Művészeti Kar, Képzőművészeti Doktori Iskola, Pécs.
- Sturcz János (1994): *Természetesen...Magyarországon*. In: *Természetesen* (1994):151–211. o.
- Szikra Renáta (2006): *Ökokatedrális, növényosztály*. Balkon, 2006/3.
- Tillmann, J. A. (1997): *Távkeretek*. A Nyugalom tengerén túl. Kijárat Kiadó, TEVE könyvek, Budapest.
- Varga Ferenc (2004): *Szoborfaragásról a technokultúra és a tömegmédiák korában*. Egy tézis a szobrászatról a szobrászat antitézisének idején. Kiotói Városi Művészeti Egyetem, Képzőművészeti Kar, doktori dolgozat.